

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՄՅՈՒՌՈՆՕՐՀՆԵՔԻ ԿԱՆՈՆԸ ՄԱՇՏՈՑ ԾԻՍԱՐԱՆՈՒՄ

Հայերեն ձեռագիր ժողովածուներում մեծ թիվ են կազմում Մաշտոց ծիսական մատյանները: Դրանց մեջ հատուկ են վաղագույն ընդօրինակությունները, որոնցում, սակայն, բացակայում է մեռնօրինների կանոնը, իսկ ուշ շրջանի Մաշտոցներում էլ միշտ չէ, որ այս կանոնն առկա է: Այն, անշուշտ, եղել է նրա խմբագրի՝ Մաշտոց Ա Եղիվարդեցու կազմած օրինակում ի թիվս այլ կաթողիկոսական կանոնների:

Հայոց Եկեղեցում ծիսական այս ժողովածուն գործածության մեջ է մտել վերջինիս կաթողիկոս ձեռնադրվելուց հետո (897 թ.): Եղիվարդեցու կազմած օրինակը մեզ չի հասել, սակայն նրա մեջ մտնող կանոնների մասին մենք կարող ենք պատկերացում կազմել ոչ միայն Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Հովհան Մանդակունի հայրապետի՝ 14 կանոններ պարունակող “Կարգաւորութիւն արհնութիւնաբեր ցուցակ”-ով¹, այլև վաղագույն Մաշտոցների նյութ-միավորներով:

Հայտնի է, որ Մաշտոց ծիսական ժողովածուում ամփոփված կանոնները ժամանակի ընթացքում ըստ դրանց ծիսական կիրառման բաժանվել են ու առանձնացվել. քահանաների համար “Մաշտոց ձեռաց” (Մկրտություն, դրոշմ, ամուսնություն, թաղում և քահանայական մյուս կանոնները), եպիսկոպոսների համար “Մաշտոց ձեռնադրութեան” (սարկավազի, դպրի, քահանայի ձեռնադրություն, գավազանի տվչություն, եկեղեցու օծում, քահանայաթաղ, այսինքն՝ եպիսկոպոսական իշխանությանը վերապահված կանոնները) ու կաթողիկոսական՝ “Հայր Մաշտոցը” (մյուռնօրինք, եպիսկոպոսի ձեռնադրություն, թագավորի ու կաթողիկոսի օծման կարգը). կանոններ, որոնք վերապահված են և վերաբերում են բացառապես հայրապետական իշխանությանը:

Այսպիսի հստակ բաժանում մեզ հասած ձեռագրերում, ինչպես վաղ, այնպես էլ ուշ ընդօրինակություններում մենք չունենք: Մաշտոց ծիսարանը յուրահատուկ ժողովածու է, որքան էլ այն կանոնական է, այնուամենայնիվ, միատեսակ չէ: Հազվադեպ են անգամ միևնույն գաղափար օրինակից կատարված ընդօրինակությունների կանոնական նույնությունը: Քանի որ ձեռագիր Մաշտոցները սովորաբար կազմվում էին պատվիրատուի ցանկությամբ, ուստի ընտրված կանոններ էին ու քաղված էին տարբեր ընտիր և ստույգ օրինակներից:

Մաշտոցներից հնագույնը, թերևս, որ սերում է Մաշտոց Եղիվարդեցու կազմած օրինակից, Վենետիկի N 457 ձեռագիրն է: Ա. Մաթևոսյանը այն համարում է IX դ. գործ ու գրչի անթվական հիշատակարանը տեղադրել է այդ դարի թվաշարքում²: Մատյանը մեծադիր է, գրված է մագաղաթի վրա երկաթագրով, անգարդ է: Երբեմն գլխագրերը

¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 338:

² Անդ, էջ 45:

ոճավորված են նույն գրության թանաքով: Ընդօրինակությունը կատարվել է այդ դարին բնորոշ գրչությամբ, առանց տողադարձի, օգտագործված են այդ ժամանակ կիրառվող կետադրական նշանները՝ վերնակետը, որը գործածվում էր նաև միջնամասում ու բառավերջում, իսկ մտքի վերջում՝ վերջակետն է: Առոգանության նշաններից կիրառվել է շեշտը, այն էլ միայն մեկ անգամ: Պատվագրված են “թին” “թեան” “թեամբ” բառերի վերջածանցները:

Ձեռագրի գրիչը Գիորգ քահանան է, որը հավանաբար գրել է իր համար: Անվարժ գրիչ է Գիորգը, ուստի Մաշտոցն ընդօրինակել է բացթողումներով: Վրիպակաշատ էջերը սրբագրելիս գրիչը բառերի մեջ բաց թողնված մեկ կամ երկու տառերը ավելացրել է այդ բառերի գլխին կամ հաջորդ տողից դուրս:

Գիորգի ընդօրինակած Մաշտոցն իրոք IX դարի է: Դա բացատրվում է ոչ միայն ժողովածուում եղած հնագույն կանոնների առկայությամբ, այլև հաստատվում այս ձեռագրի հրատարակողի հիշատակարանի ձեռագրագիտական մանրամասն նկարագրությամբ³:

Այս Մաշտոցում կա 45 կանոն: Առաջին կանոնը Հովհան Մանդակունու՝ եկեղեցու հիմնարկեքի կանոնն է, ապա՝ նոր դուռ, սկիհ, մաղզմա, ժամհար, խաչ, աղի, հատի պատարագի, մկրտության, պսակի, թաղման, ապաշխարության ու ձեռնադրությունների կանոններ են: Գաղափար օրինակում ի թիվս այս հնագույն կանոնների եղել է նաև Մեռոն օրհների կանոնը՝ “Կանոն խորհրդածութեան Սուրբ իւղոյն” (ստորին լուսացքում՝ “Միւռոն աւրհնել”) խորագրով:

Քանի որ դեռ Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը (VIII դ.) իր “Վասն սուրբ միւռոնին” կանոնով մեռոնօրհները զուտ հայրապետին վերապահված փակ կանոն է ամրագրել ու արգելում էր եպիսկոպոսներին ու քահանաներին Մեռոն օրհնել՝ “մի՛ ինքեամբ յանդնեսցի աւրհնել”⁴, գրիչն հայրապետի որոշմանը անհնազանդ լինելու մեղադրանքից խուսափելով բերում է կանոնի խորագիրը, սակայն չի ընդօրինակում այն. “Բայց մեք ոչ իշխեմք գրել, զի մի անհնազանդ գտանիցեմք Սուրբ Լուսաւորչի Աթոռոյն և մեծի հայրապետին մերոյ”⁵:

Մաշտոցի 45 քահանայական ու եպիսկոպոսական կանոններն, անշուշտ, մասն են կազմել Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսի խմբագրած ծիսական ժողովածուի: Չի բացառվում նաև, որ Գիորգ գրիչը Եղիվարդեցու կազմած Մաշտոցից արված գաղափար օրինակից ընտրությամբ դուրս է թողել մյուռոնօրհների կանոնի հետ նաև կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնները ևս:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հնագույն Մաշտոց ժողովածուն (ձեռ. N 1001, X դ.), ինչպես նաև XIII դարում գրված ծիսական ժողովածուները ընդօրինակվել են հենց Օձնեցու կանոնի պահանջներին համահունչ, ուստի դրանցում կաթողիկոսական իշ-

³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանին ի Վենետիկ, հ. Գ, կազմեցին Հ. Բ. Սարգսյան և Հ. Գ. Սարգսյան, Վենետիկ, 1966, էջ 2-4: Այսուհետև՝ Ցուցակ ձեռագրաց Վենետիկի:

⁴ Կանոնգիրք հայոց, հ. Ա., աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 519-520: Այս մասին մանրամասն տե՛ս “Սրբալույս Մյուռոնի օրհնության կանոնը”, Վ. Դերիկյան, Սրբալույս Մյուռոն, Էջմիածին, 2008, էջ 49-59:

⁵ Ցուցակ ձեռագրաց Վենետիկի, էջ 35:

խանությանը վերապահված այս կանոնը բացակայում է⁶:

Մաշտոցներում մեռնօրհները պարունակող ձեռագրերը մենք կդիտարկենք ու կխմբավորենք ըստ մեզ հասած այդ կանոնի երկու վաղագույն խմբագրությունների:

Այս կանոնը վենետիկյան վաղ ձեռագրի “Կանոն խորհրդածութեան սուրբ իւղոյն” խորագրով մեր ձեռագրերում հանդիպում է ոչ հաճախ և դրանք էլ ուշ շրջանի ընդօրինակություններ են: Հիշյալ Մաշտոցներում այս կանոնն ունի “Մեծի աւուր Հինգշաբաթուն խորհրդածութիւն Սուրբ եւղոյն, զոր մեռն կոչեն, որ է Հին Զատիկ աւրինականին և ի նորս փոխեցեալ Յիսուսիւ Քրիստոսիւ” խորագիրը:

Այս տարբերակի մեռնօրհների կանոնի ամենահին ձեռագիրը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 965 ձեռագիրն է: Ընդօրինակման ժամանակը XIV դարն է: Քահանայական ու եպիսկոպոսական ձեռնադրության 65 կանոն է պարունակում Երերանում Դավիթ գրչի իր համար գրված Մաշտոցը: 23-րդը մեռնօրհների կանոնն է, որը զբաղեցնում է ձեռագրի 122բ-126բ էջերը և սկսվում է այսպես. “Ընդ առաւատոյն մտանէ եպիսկոպոսն ի սարկաւագացն և լուանա ձեռս...”: Մաշտոցում, բացի այս կաթողիկոսական կանոնից, կա նաև թագավորի ձեռնադրության կանոնը (126բ-129բ): Երկսյուն բոլորգրով գրված, բազմաթիվ ճակատագարդերով ու կիսախորաններով, գեղեցիկ լուսանցազարդերով ու զարդագրերով ձեռագիրը Դավիթ գրիչն ավարտում է “...ի թ/ւաբերութիւնս Հայոց Մեծաց ՊԶԱ (1432) ...ի գա[ւառիս] Եղեգեաց ի Սուրբ [անապա]տս Երերան...”⁷:

Ուրծ գյուղում Մեսրոպ աբեղայի համար ընդօրինակված Մաշտոցի 24-րդ կանոնը մեռնօրհների խորհրդածությունն է: Կաթողիկոսական այլ կանոններ ձեռագրում չկան: Մաշտոցը բաղկացած է 58 քահանայական ու եպիսկոպոսական կանոններից: Կա նաև “Աւրինութիւնաբեր ցուցակը” ու Մաշտոց Եղիվարդեցու վարք-հիշատակարանը: Խաչատուր գրիչն այն ավարտում է “...ի թուականութեանս Հայկազեանս տումարի ԶԻԲ(1474)... ի հոյակապ և հոչակաւոր գաւառս Արարատեան, ի գիւղս որ կոչի Ուրծ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Ստեփաննոսիւ...”⁸:

Մինչև 1546 թ. պետք է ընդօրինակված լինի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մեկ այլ Մաշտոցը (ձեռ. N 998): Հովհաննես և Ստեփաննոս գրիչները Հովհաննես րաբունապետի պատվերով ընդօրինակում են 67 կանոններից կազմված Մաշտոցը, ուր կան նաև Սսի ձեռնադրության Մաշտոցներից վերցված կանոններ ըստ Հռոմեական Եկեղեցու եպիսկոպոսի, կաթողիկոսի, թագավորի ձեռնադրության ու մեռնօրհների երկու վաղ հայկական տարբերակ: Մեզ հայտնի Սսի կանոնի հետ նաև “Մեծի աւուր Հինգշաբաթուն խորհրդածութիւն Սուրբ եւղոյն, զոր մեռն կոչեն, որ է Հին Զատիկ աւրինականին և ի նորս փոխեցեալ Յիսուսիւ Քրիստոսիւ” խորագիր ունեցող կանոնը⁹:

Մյուռնօրհնության նման կանոն ունի նաև Սյունիքի Շատիկավանքում գրված և 64 կանոններից կազմված XVII դարի Մաշտոցը: Բացի քահանայական կանոններից այն

⁶ Մատենադարան, ձեռ. 1001, էջ 1ա-184ա:

⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Գ, Երևան, 2007, էջ 1499, հմմտ ձեռ. 965, էջ 377ա, Կանոն ԻԳ :

⁸ Նույն տեղում, էջ 1444, հմմտ. ձեռ. 958, 354ա: Կանոն ԻԴ 134ա-138ա:

⁹ Նույն տեղում, հ. Գ, էջ 1763 ԻԲ կանոն:

պարունակում է եպիսկոպոսական՝ անագանոսի, ջահընկալի, դպիրների, սարկավագի, քահանայի և կաթողիկոսական՝ մեռնօրհներ, (78բ-80ա) ու թագավոր օրհներքի կանոնները (80ա-83բ): Հավանաբար գրիչ Հովհաննես արեղան Մաշտոցը գրել է իր համար: Ընդօրինակությունը գրիչը կատարել է անասելի դժվար պայմաններում, թշնամիների ավարառությունից ձեռագիրը անընդհատ փախցնելով: Այսուայնստեղ գրածը մի կերպ պահելով՝ ավարտում է այն՝ ասելով. «Դարձեալ յիշեցեք՝ զԹումա քահանայն, որ շատ անգամ ահիւ և դողութեամբ սպասաւորեցին և պահեցին Հայր Մաշտոց ի ձեռաց անաւրինաց, որ բազում անգամ շատ չարչարանք և տառապանք անկեանք ի ձեռս տաճկաց և մեք շնորհաւքն Քրիստոսի ոչ խոստացաք զՄաշտոցս, այլ ամրացուցեալ պահեցաք զսա»¹⁰: Ձեռագրում բացակայում է ավարտման թվականը հաստատող հիշատակարանային վկայությունը:

Մաշտոցների հատուկ խումբ են կազմում Կիլիկյան Մաշտոցները:

Կիլիկյան շրջանում այս ժողովածուն հարստանում է նոր կանոններով, շարականներով, գանձերով ու տաղերով: Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը թարգմանում ու ծիսական ժողովածու է մուծում Եփրեմ Խուրի Ասորու «Կանոն Մեծի Հինգշաբաթի Ոսնլուային» կանոնը, ավելի ուշ՝ Ներսես Շնորհալու հանգստյան շարականները, Արարչական և Նորաստեղծեալ երգերն են ավելանում: Ավելին, ստեղծվում է նոր՝ Ներսես Լամբրոնացու խմբագրած Մաշտոցը, ուր հավասար կիրառման իրավունք են ստանում հայ-հռոմեական ծիսակարգից վերցված կանոնները: Հռոմեական Եկեղեցու թագավորի, եպիսկոպոսի ու կաթողիկոսական ձեռնադրության ու այլ կանոնների թարգմանիչն է Ներսես Լամբրոնացին: Այդ նոր կազմված օրինակից տարբեր ժամանակներում կատարվում են ընդօրինակություններ ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Հայաստանի մնացյալ վանքերում և հայկական գաղթօջախներում:

Ներսես Լամբրոնացու գրած օրինակից արված և կաթողիկոսական կանոնները պարունակող կիլիկյան ամենաառաջին ձեռագիրը Սսի նշանավոր Մայր Մաշտոցն է, որ պահվում է Անթիլիասում (ձեռ. N 9): Մաշտոցի գրիչը, ժամանակն ու ընդօրինակման վայրն անհայտ են: Հայտնի է միայն պատվիրատուն՝ Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսն ու ձեռագրի կազմողը՝ Ճոսլինը. «Երկրորդ Լուսաւորիչ Հայկազեան ազգիս Տէր Կոստանդին զանարժան և մեղաւոր ծառայս ձեր, զկազմող սորայ՝ զՃաւալինս յիշեայ առաջի Քրիստոսի Տեառն մերոյ», - գրում է անհայտ գրիչը (1ա)¹¹:

Գրված է բոլորգրով՝ ընտիր մագաղաթի վրա: Նկարագարող է, ունի կիսախորաններ՝ զլիսագարդերով, լուսանցագարդեր: Հետաքրքիր է նաև ձեռագրի արծաթյա կազմը: Ա փեղկին հայրապետական ու թագավորական օծման դրվագներն են, Բ փեղկին՝ եպիսկոպոսական օծման և Սյուռնի օրհնության արարողությունն է: 8 աստիճանով և ամպիովանիով նստած է հայրապետը՝ ձեռքին Ս. Լուսավորչի աջը, երկու եպիսկոպոսներ՝ զույգ աջերով: Եպիսկոպոսներից մեկը ծնկի է իջած Սուրբ Մեռնի կաթսայի առջև, վերնում աղավնակերպ Սուրբ Հոգին է ու Հայր Աստված¹²:

¹⁰ Անդ, էջ 1770-1774, հմմտ. 999 236ա:

¹¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմեց Անուշավան վրդ. Դանիելյան, Անթիլիաս, 1984, էջ 97:

¹² Անուշավան վրդ. Դանիելյան, Ցուցակ Անթիլիասի, էջ 96:

Սսի Մայր Մաշտոցը պետք է որ գրված լինի մինչև 1311 թ. Կոստանդին կաթողիկոսի Ս. Սոֆիայի տաճարում հրավիրված սինոդոսը (վկայություն կա ձեռագրի 69բ-70ա էջերում):

Այս Մաշտոցն ունի չորս կանոն. ա/ Մեռնօրհներ (2ա-67ա), բ/ Եպիսկոպոսի ձեռնադրության և թաղման կանոնները (67ա-139բ), գ/ Կաթողիկոսի ձեռնադրություն (140ա-81ա), դ/ Կարգաւորութիւն արհնութեան թագաւորի ըստ մեծի եկեղեցւոյն Հռովմայ (220ա), Լևոն թագաւորի երդման գիրը (221բ): Վերջին կանոնի նյութերը թարգմանել ու գրել է Ներսէս Լամբրոնացին: Այս կանոնով Սսի Մայր Մաշտոցը տարբերվում է մեզ հասած Աղթամարի Մայր Մաշտոցից: Սսի կաթողիկոսները մատյանի բաց էջերում իրենց գահակալության թվականներն են թողել՝ սկսած Կոստանդին Բ Լամբրոնացի կաթողիկոսից (1380 թ.) մինչև Կիրակոս կաթողիկոսը (1797 թ.):

Թեև անհայտ գրիչն արգելում է ձեռագրում որևէ բան ավելացնել (2ա) մեռնօրհների կանոնի սկզբում “Այս են նիւթք և պէտք Սրբալոյս Մեռոն”- ից հետո հետագայում, հավանաբար XVII դ. նոտրգրով թղթի վրա գրված ու ավելացված է Սրբալոյս Մյուռոնի օրհնության հետ կապվող “Վասն թափորի զՍրբալոյս Մեռոնի արարողութեան ըստ ծեսի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ...” նյութը: Ձեռագրի այս երկրորդ կազմելու ժամանակ է ավելացվել նաև կաթողիկոսին նվիրված բանաստեղծությունը (181բ)¹³:

Բուն մեռնօրհները զբաղեցնում է 5ա-65բ էջերը ու սկսվում է այսպես “Յաւուր Մեծի Հինգշաբաթի ի ժամ Սուրբ Պատարագին զՍուրբ Մեռոնն թափեն յաման արծաթի...”: Ուսումնասիրողները այս կանոնի մեջ մտնող նյութերը համարում են մինչև Լամբրոնացու խմբագրությունը գրված, ավելի ստույգ՝ մինչև IX դարը¹⁴:

Հին է նաև կանոնին նախորդող “Այս են նիւթք և պէտք Սրբալոյս Մեռոնին” մասը, ուր թվարկվում են Մյուռոնի օրհնության համար անհրաժեշտ անուշահոտ խնկելի բույսերը (մոտ 40): Քառասուն անուշահոտ նույնպիսի նյութեր է պարունակում նաև Ասորական Եկեղեցու Մյուռոնը:

Մեռնօրհների այս կանոնը պարունակող Մաշտոցներում առանձնանում է էջմիածնի Մաշտոցը՝ “Մաշտոց օրհնութեան Սրբալոյս Միւռոնի, եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի ձեռնադրութեան և օծման թագաւորի” խորագրով: Կիլիկյան ամենահին՝ Սսի Մայր Մաշտոցի նման այս ժողովածուն ևս ունի չորս կանոն՝ եպիսկոպոս օրհներ, կաթողիկոսի ձեռնադրության և թագաւորի, ինչպէս նաև Մյուռոնի օրհնության:

Մեռնօրհների կանոնին այստեղ ևս նախորդում է “Այս են նիւթք և պէտք Սրբալոյս Մեռոնին” հատվածը պալասանից մինչև ճապառնուկ քառասուն նյութերի հիշատակությամբ (75ա):

Էջմիածնի Մաշտոցի մեռնօրհների կանոնը ևս վերցված է Սսի Մայր Մաշտոցից: Ի տարբերություն կիլիկյան Մաշտոցի, այստեղ կանոնի սկզբում կա մեռնօրհների նկարը (75բ): Ձեռագիրը գրված է մագաղաթի վրա վարժ բոլորգրով երկայուն գրությամբ, ամեն մի ընթերցված, աղոթք, սաղմոս, շարական սկսվում է գեղեցիկ բազմագույնի գլխագարդերով, առատորեն օգտագործված է ոսկին: Յուրաքանչյուր կանոնի սկիզբ

¹³ Նույն տեղում, սկսում է այսպես “Յորժամ ելանէ ի Վեհարանէն զգեստեալ հանդերձ բազմութեամբ եպիսկոպոսաց...” (3ա-4ա):

¹⁴ Վ. Դերիկյան, Սրբալոյս Մյուռոն, էջ 57:

գեղեցիկ կիսախորաններով, վարպետությամբ արված զարդագրերով է: Պատվիրատուն Աղթամարից Ս. Էջմիածնում գահակալած Ջաքարիա կաթողիկոսն է. «...տեղ Ջաքարիա կաթողիկոս և պատրիարք Վաղարշապատու մեծ քաղաքի...կենսատու Սուրբ Նշանեն Աղթամարայ սուրբ աթոռոյն...տիրեաց Սուրբ Էջմիածինս...»¹⁵: Ստեփաննոս գրիչը ընդօրինակում է այս ձեռագիրը «...ի Սուրբ Էջմիածինս առ ոտս Ջաքարիայի և կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ի խանութեան Ջահանշահի և ի թվականիս ՋԺ (1461)»¹⁶:

Ընդօրինակելիս գրիչը նախօրոք նկարագարումն համար անհրաժեշտ տեղ է բաց թողել, ապա կարմրագիր երկաթագրով ու բոլորգրով սկսել համապատասխան կանոնը: Ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ամբողջ ձեռագիրն ավարտելուց հետո նոր գրիչը նկարել է նախ կիսախորանները, ապա արել գլխառաջի լուսանցագարդերն ու հանգուցագրով, թռչնագրով ու կենդանագրով կանոնների սկիզբը (76ա զարդագրերի առաջին տառի կենդանակերպ «Յ»-ի վերևի մասն անցնում է նկարագարող խորանի վրայով):

Գրչական առումով առանձնապես հետաքրքիր է Մյուռոնի օրինության կանոնի գրքառաջի ընդօրինակումը: Կանոնի սկիզբը «Յաւուր Մեծի Հինգշաբաթօն ի աւուր զՍ. պատարագին զսուրբ մեռոնն» նախադասության «Յաւուր Մեծի» բառերը զարդագրված հանգուցագրեր են, «հինգշաբաթօն ի աւուր» գրված է կարմիր, իսկ «աւուր զՍ. պատարագին» ոսկեգիր երկաթագրով: Այդպես է եղել նաև գաղափար օրինակում: Քանի որ գաղափար օրինակին հարազատ մնալը գրչության արվեստի պարտադիր սկզբունքներից էր, ուստի ընդօրինակման ժամանակ էջը էջին, տողը տողին արտագրելու ու գրատեսակների նույնությունը պահպանելու պահանջը երբեք չէր խախտվում: Երկաթագիրը ի տարբերություն բոլորգրի շատ տեղ էր զբաղեցնում, դրանով գրելը բավական դժվար էր: Ուստի նախադասությունն ամբողջապես տեղավորելու համար «աւուր» բառը գրվել է կցագրով, «զսբ» պատվագրությունը գրել է «Զ» տառի գլխիկի մեջ ու վրան պատվագրման նշան դրել¹⁷:

Գրիչը բավական դժվարանում է գրքառաջների զարդագրերը ու երկաթագրով հաջորդ երկու նախադասությունները գրելիս: Զարդագրերն անհավասար են, գնալով փոքրանում են, երբեմն չեն տեղավորվում մեկ տողում, ուստի զարդագրի թանաքով տեղափոխվում են կարմիր երկաթագրով հաջորդ տողի սկիզբ¹⁸ (51ա Կաթողիկոսական կանոնի սկիզբ):

Մաշտոցում կան նաև Աստվածածնի (2բ) ու Լուսինի թեմատիկ նկարներ՝ եպիսկոպոսի (11բ), կաթողիկոսի (50բ), Մեռոնի (75բ) և թագավորի օրինության (112բ):

¹⁵ Մատենադարան, ձեռ. N 4997 135աբ: Հմմտ. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էր 154-155: Այսուհետև ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ: Ջաքարիա Աղթամարցի կաթողիկոս չի ընտրվել, այլ Ս. Էջմիածնում Ջահանշահի աջակցությամբ գահ է բարձրացել ժամանակի Գրիգոր Ջալալբեկյան կաթողիկոսի փոխարեն (տե՛ս **Հ. Հայրապետյան**, Վաղարշապատի Մաշտոցը, «Էջմիածին», 1994, Զ-Է, էջ 60) :

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. N 4997, էջ 136բ: ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մ. Բ, էջ 156: Հմմտ.

¹⁷ Մատենադարան, ձեռ. 4997, էջ 76ա:

¹⁸ Անդ, էջ 51ա:

Եթե գրքառաջներում նկարագարելիս տեղի պակասի պատճառով առանձին անհարթություններ կան, ապա բուն բնագրում գլխագարդերն ու լուսանցագարդերն արված են մեծ վարպետությամբ: Ընդօրինակելիս գրիչն օգտագործել է կարմիր, կապույտ թանաքները, քիչ չեն նաև ոսկեգրով արված հատվածները, որոնք անջատում ու ընդգծված են դարձնում հայրապետին վերապահված աղոթքները և ընթերցվածները արարողության ընթացքում: Կարմրագիր ու կապույտ են եպիսկոպոսներին վերաբերող օրհնություններն ու աղոթքները:

Իրապես կաթողիկոսական Մաշտոց է այս ձեռագիրը: Մագաղաթը սպիտակ է ու բարակ, գիրը հստակ է ու անթերի, շքեղ նկարագարված: Վաղարշապատում գրված այս ձեռագրի գրչության արվեստին քաջատեղյակ Ստեփաննոս գրիչը իրավամբ ընդունվում է նաև Մաշտոցի նկարագարող ու անգամ նույնացվում է Ստեփաննոս Աղթամարցի կաթողիկոսի հետ¹⁹:

Ջաքարիայի Ս. Էջմիածնից հեռանալուց հետո ձեռագիրը կաթողիկոսի հետ հայտնվում է Աղթամարում, ապա տաս տարի անց Աղթամարի կաթողիկոսության նորընտիր Ստեփաննոս Աղթամարցի կաթողիկոսի պատվերով ընդօրինակվում է մի Մաշտոց: Ստեփաննոս կաթողիկոսը ձեռագրի ընդօրինակությունը վստահում է եղբորը՝ Ներսես եպիսկոպոսին: Գրչական արվեստում հմուտ է Ներսեսը, սովորել է Աղթամարի վարդապետարանում, աշակերտել է գրիչ Մինասենց Թումային և Հայրապետ փիլիսոփային: Մաշտոցի գլխավոր հիշատակարանում, ի թիվս միաբանության այլ անդամների, գրիչը հիշում է «նաև զուսուցիչն մեր Մինասենց տեր Թումային, որ բազմաթիւ աշխատանք կրեաց ի վերայ մեր և զտեր Հերապետ փիլիսոփայն, որ շատ նեղութիւն կրեցին ի վերայ մեր»²⁰:

Մաշտոցը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով: Ներսես եպիսկոպոսի բոլորգիրն ավելի խոշոր է, երբեմն փոված, ուստի ավելի շատ տեղ է զբաղեցնում, քան նախագաղափար ձեռագրի՝ Ստեփաննոսի հարթ ու գեղեցիկ բոլորգիրը: Դրա համար էլ թեպետ այդ երկու ձեռագրերն իրենց չափերով գրեթե նույնն են, և ընդօրինակություններն էլ բնագրային առումով միմյանցից շատ քիչ տարբերություններ ունեն, Ներսես գրչի ընդօրինակությունն ավելի շատ էջեր է զբաղեցնում:

Մեզ հետաքրքրող կանոնը այս Մաշտոցում զբաղեցնում է 104ա-21Օբ էջերը: Ինչպես Էջմիածնի Մաշտոցում, այստեղ ևս կանոնին նախորդում է «Այս է նիւթ սրբազան Մեռոնին» (102ա էջ), որը, սակայն, Մեռոնի մեջ մտնող նյութերի պարզ թվարկում չէ միայն: Այստեղ բնագիրը այլ է և՛ անուշահոտ բույսերի ու ծաղիկների քանակի թվարկումով (28), և՛ բովանդակությամբ, ուր համառոտ ներկայացվում է Սյուռոսի օրհնությանը նախորդող պատրաստության շրջանը: Գաղափար օրինակի նման է, թերևս, միայն գրչի այդ էջի հիշատակագրությունը²¹: Մեռոնօրհնեքի հիմնական կանոնն իր մեջ եղած նյութ միավորների առումով բնագրային ոչ մի շեղում չունի:

Յուրաքանչյուր կանոն գաղափարի նման սկսվում է երկաթագրով, որն այստեղ, ի տարբերություն Էջմիածնի Մաշտոցի, երկշաք է: Օգտագործվել է կարմիր և երբեմն նաև ոսկեգույն թանաք: Նախագաղափարի համեմատ այստեղ քիչ են նաև լուսանցա-

¹⁹ Հ. Հայրապետյան, նշվ. աշխ. էջ 66, 60:

²⁰ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մ. Բ, էջ 310: Հմմտ. ձեռ. 5702, էջ 241բ:

²¹ Մատենադարան, ձեռ. 5702, էջ 102ա:

զարդերը ու բազմաճ զարդագրերը: Գրքառաջի գլխազարդերը կա՛մ ամբողջովին թռչնագիր են, կա՛մ սկսվում են թռչնագրով ու ավարտվում հանգուցագրով:

Նկարազարդումը կատարվել է ձեռագրի ընդօրինակման հետ միաժամանակ: Մոռացվել ու բաց են մնացել որոշ աղոթքների ու շարականների գլխազարդերը (145ա, 173բ): Ծաղկողը պահպանել է նախագաղափարի նկարազարդման հնարքները: Պատվիրատուի պահանջով գրվել են էջմիածնի օրինակի բոլոր կանոնները, նույնն են յուրաքանչյուր կանոնի կիսախորանները և դրանց նախորդող էջերին թեմատիկ պատկերները (թվով 5), սակայն այլ է կատարման տեխնիկան ու վարպետությունը:

Ի տարբերություն էջմիածնի Մաշտոցի, այս Մաշտոցի նկարազարդողն էլ հայտնի է: Այդ մասին վկայություն կա կաթողիկոսի ձեռնադրության նկարի տակ. «ՉԿարապետ նկարող և գուսուցիչն իմ՝ Մինաս յիշեցեք ի Քրիստոս»²²: Մինաս ծաղկողի աշակերտը՝ Կարապետ նկարիչը, իր գործի գիտակն է ու տաղանդավոր, հմուտ վարպետ է, թեև այս Մաշտոցը չունի ոսկու այն փայլն ու շքեղությունը, ինչ Ջաքարիա կաթողիկոսի համար գրված Մաշտոցը:

Փաստորեն, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 5702 ձեռագիրը էջմիածնի Մաշտոցից ոչ միայն ընդօրինակման նյութով, այլև Կարապետ նկարչի նկարազարդման տեխնիկայով է տարբերվում: Երկու ձեռագրերն էլ Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցին են պատկանում:

Գրիչն ավարտում է այն «ի թուականութեան Հայկազեան տօմարի Ջ ու Ի (1471թ), յամսեանն Արեգի ԻԵ (25)»²³:

Այդ նույն տարում Աղթամարում Կարապետ ծաղկողը նկարազարդում է նաև Մինասենց Թումայի մյուս աշակերտի՝ Հայրապետի այլ գաղափար օրինակից ընդօրինակած Մայր Մաշտոցը²⁴:

Կիլիկյան Սսի Մայր Մաշտոցից են սերում նաև XVI դարի մի քանի Մաշտոցների ձեռնադրության կանոնները, որոնք պարունակում են կաթողիկոսական միայն երեք կանոն՝ եպիսկոպոսի, կաթողիկոսի ձեռնադրության կանոնները ու մեռնօրհներքի կանոնը: Դրանց մի մասը ևս գրվել են կաթողիկոսների պատվերով:

Մաշտոց ձեռնադրության № 7043 ձեռագրի ժամանակն ու տեղն անհայտ են: Գրված է բոլորգրով, թղթի վրա: Գրիչը հավանաբար Մխիթարն է: Նկարազարդ է: Կիսախորանների, լուսանցազարդերի ու զարդագրերի հետ ձեռագրում կան նաև թեմատիկ նկարներ, որոնք դրված են յուրաքանչյուր կանոնից առաջ: Մաշտոցում կա երեք կանոն, համապատասխանաբար երեք նկար՝ եպիսկոպոսաց ձեռնադրություն (6բ), կաթողիկոսական ձեռնադրություն (52բ) և մյուռնօրհներք (78բ)²⁵:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող այս նույն ձեռագրից է կատարված նույն ժամանակի գրչական հանգամանքներն անհայտ մեկ այլ ձեռնադրության Մաշտոց (ձեռ. № 1090): Ձեռագիրը նախորդից տարբերվում է միայն թեմատիկ նկարների

²² Անդ, հմտ. 5702, էջ 70բ:

²³ Անդ, էջ 311:Հմտ.անդ, էջ 242ա:

²⁴ Մատենադարան, ձեռ. N 4775:

²⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 1043:

բացակայությամբ²⁶:

Սուրբ Սարգիս վանքում Մկրտիչ գրիչը Մանվել արքեպիսկոպոսի համար ընդօրինակում է մի Մաշտոց ձեռնադրության: Ձեռագիրը գրված է նոտրգրով թղթի վրա ուրվագծային երկուական ճակատագարդերով, դրանց համապատասխան լուսանցագարդերով ու մեկ թռչնագիր զարդագրով, որով սկսվում է մյուռոնօրհների կանոնը: 116 թերթ ունեցող այս Մաշտոցի մեզ հետաքրքրող կանոնը զբաղեցնում է 29ա-64ա էջերը: Ամբողջապես վերցված է Զաքարիա կաթողիկոսի Էջմիածնի Ձեռնադրության Մաշտոցից, տարբերվում է միայն եպիսկոպոսական կանոնի մեջ մտնող երկու լրացուցիչ նյութերով: Ինչպես Մատենադարանի № 1043 (45բ, 32ա) և N 1090 ձեռագրերի այս կանոնում, այստեղ ևս դրանք “Սահմանք և արինադրությունք” ու “Զգուշություն” միավորներն են²⁷: Մանվել եպիսկոպոսի համար գրված Մաշտոցում բացակայում է Մեռնի պատրաստման մեջ մտնող նյութերի ցանկը: Մկրտիչը ձեռագիրն ավարտում է “...ի դուռն Սուրբ Սարգսի զաւրավարին, ի կաթողիկոսութեան տեառն Միքայէլին, առաջնորդ տեղոյս տէր Փիլիպոս արհեպիսկոպոսին, բոնակալութեան Թահմահ շահի, ի թ/ականիս ՌԴ (1555)”²⁸:

Այս նույն դարի մեկ այլ Մաշտոց ձեռնադրության էլ է պահվում Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Դրանում բացակայում են գրչության հանգամանքները: Այն պարունակում է նույն կանոնները, ինչ Մկրտիչ գրչի գաղափար օրինակում. երեքն էլ կաթողիկոսական կանոններ են: Ի տարբերություն N 1087 ձեռագրի, Սսի Մաշտոցից վերցված մյուռոնօրհների կանոնին (64ա-93ա) այստեղ նախորդում է “Այս են նիւթք և պէտք Սրբալոյս մեռնին” ցանկը (62բ-63ա): Այս ցանկը կա նաև վերը նշված երկու Մաշտոց ձեռնադրություններում (ձեռ. 1043, 77բ- 8ա) ձեռ. № 1090, 62բ-3ա): Մաշտոցն այս նկարագրող է՝ երկու կիսախորանով ու մեկ ճակատագարդով, լուսանցագարդերով և թռչնագիր ու հանգուցագիր զարդագրերով²⁹:

Այս նույն գաղափար օրինակից է գրված նաև XVI դարի մեկ այլ Մաշտոց ձեռնադրություն, որը նախորդ ձեռագրից, որի գրչության տեղն ու ժամանակը հայտնի չեն, տարբերվում է ոչ միայն նկարագրամամբ (բոլոր երեք ճակատագարդերը, բուսական ու թեմատիկ՝ կաթողիկոս, եպիսկոպոս, լուսանցագարդերն և թռչնագիր ու հանգուցագիր զարդագրերն արված են մանուշակագույն թանաքով), այլև կազմողի հիշատակարանով, որը վկայում է, որ այն գրվել է կաթողիկոսի պատվերով. “Ով սուրբ հայրապետ, յիշեցէք զանարժան կազմող գ/րոցս, սուտանուն Յակոբ յիշեցէք: Ի թ/ականութեանս ՌԽԸ (1599)”³⁰: Հիշատակարանը ցույց է տալիս նաև, որ ձեռագիրը գրված պետք է լինի մինչև 1599 թվականը:

Կաթողիկոսի պատվերով է գրված ու նույն բովանդակությունն ունի նաև Էջմիածնի 1616 թ. Մաշտոց ձեռնադրությանը: Ընդօրինակված է բոլորգրով թղթի վրա: Գրիչը Առաքել երեցն է, պատվիրատուն՝ Մելքեսեթ կաթողիկոսը: Նկարագրող է, յուրաքանչ-

²⁶ Անդ, ձեռ. 1090:

²⁷ Մատենադարան, ձեռ. N 1087, էջ 107ա-113ա: Ձեռ. N 1090, 35բ-40բ:

²⁸ Անդ, ձեռ. N 1087, էջ 113ա: Ձեռագիրը հնարավոր է գրված լինի Երևանում:

²⁹ Անդ, ձեռ. N 1090:

³⁰ Անդ, ձեռ. N 2507, էջ 88ա:

յուր կանոնի սկզբում թեմատիկ նկարներն են կաթողիկոսի ձեռնադրության (7բ), մյուռոնօրինների (39բ) և եպիսկոպոսի ձեռնադրություն (85բ): Ունի մեկ կիսախորան, երկու ճակատագարդ ու բուսական լուսանցագարդեր և հանգուցագիր զարդագրեր:

Մյուռոնօրինների կանոնի վերջում Առաքել երեցի հետևյալ հիշատակարանն է. «Ով սրբազան հայրապետ, որժամ մեռնոն արհնես, գտնատանուն և զանպիտան զԱռաքել Հրեցս յիշես, որ բազում աշխատութեամբ գրեցի զսա ի վայելումն տեր Մելիքեսեթ կաթողիկոսին, ի թվականիս Հայոց ՌԿԷ (1616)»³¹:

Եփրեմ վարդապետը (ապագա կաթողիկոսը), որ աշակերտել էր Սիմեոն կաթողիկոսին և «ի նմանէ ունիմ ուսանիլ զգիրս, որ մեծաւ երկամբ և աշխատութեամբ ուսոյց ինձ զարհեստ նօտարութեան», Սիմեոն կաթողիկոսի համար 1779 թ. էջմիածնում ընդօրինակում է Մաշտոց ձեռնադրության, որպեսզի վերջինս «...յաւուրս իւր վայելեսցէ կատարելով զկարգս և զօրհնութիւնս սրբազնագործօղս և յետ փոխման իւրոյ յաշխարհէ// յետագայ յառաջնորդողը՝ զԱթոռս Սուրբ...»³²: Ընդօրինակվել է հին օրինակների հիման վրա արված ճշտված օրինակից. «...ձեռնարկեալ ի հին օրինակսն և զգուշութեամբ մեծաւ սրբագրեալ...դիւրացուցեալ գրեցոյց»: Կաթողիկոսը այս ձեռագիրն ընդօրինակել է տալիս Եփրեմ վարդապետին երկու օրինակից: Եփրեմ վարդապետն ավարտում է «...ի ՌՄԻԸ (1779) թուոջ մերում և ի մայիսի ամսոյ Ի (20)»³³:

Մայր Աթոռի «սրբարուեստ նկարակերտի»՝ Երեմիա արքեպիսկոպոս Օշականցու վարպետությամբ արված այս նկարագարումը՝ ծաղիկները, խաչը, կիսախորաններն ու ճակատագարդերը, լուսանցագարդերը, թռչնագիր ու կենդանագիր զարդագրերը բազմագունի ու ոսկեգոծ են:

Մաշտոցում հիշատակություն կա Սիմեոն կաթողիկոսի վախճանման մասին (76բ-77բ), ինչպես նաև կից 3 թերթի վրա շղագրով գրված է Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրոք տպագրության նախապատրաստվող Մաշտոց ծիսական ժողովածուում մեռնօրինների կանոնի ու Մյուռոնի պատրաստման մեջ մտնող նյութերի օգտագործումը կապված Գևորգ Զորբորդ կաթողիկոսի հետագայում կատարած դիտողությունների հետ³⁴:

Ծերունագարդ հասկում՝ 1810 թ. հայրապետ դարձած Եփրեմ կաթողիկոսը օգտվում է այս Մաշտոցից:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում է պահվում նաև Եփրեմ վարդապետի ընդօրինակած այս Մաշտոցի երկրորդ օրինակը: Այն նախորդ օրինակից տարբերվում է միայն խորագրով. «Մաշտոց ձեռնադրութեան կաթողիկոսի և հայրապետի Հայոց ազգի, նաև օրհնութեան Սուրբ Մեռնի, գրեալ յԵփրեմ եպիսկոպոսէ, և ծաղկեալ յԵրեմիա եպիսկոպոսէ, ի վայելումն տեառն Սիմեոն կաթողիկոսի, յամի Տեառն 1779 և Հայոց թուին ՌՄԻԸ (1779), ի Սուրբ էջմիածին»³⁵:

Ստում գրված մեկ այլ Մաշտոցի գաղափար օրինակից է արվել Հարություն Նոր Զուղայեցու՝ Սանկտ Պետերբուրգում պահվող ընդօրինակությունը, որն ընդգրկում է

³¹ Մատենադարան, ձեռ. N1088 85ա: 39ա-85ա:

³² Մատենադարան, ձեռ. N 2891, էջ 73ա-73բ:

³³ Անդ, էջ 74բ:

³⁴ Անդ, էջ 78 թերթին կպած:

³⁵ Անդ, ձեռ. N 2892, էջ 5ա:

մասնավոր վարդապետության տասն աստիճանների տվչությունը, ինչպես նաև եպիսկոպոս և կաթողիկոս ձեռնադրելու, Սրբալույս Մեռնի օրհնության կանոններ պարունակող վերը նշված խմբագրությունները:

Կաթողիկոսի ձեռնադրության կանոնի վերջում գրիչն ավելացնում է. “Գիտասցիք ռ՛վ պատուական եղբայրք իմ, քանզի օրինակ, զոր գտանք հարմար Սրսայ կաթողիկոսացն էր եւ մեր անգործ լինելոյ առի օրինակեցի, թէ պակաս կամ աշալ գտցի ի սմա, անմեղադիր լերուք, քանզի օրինակն այսպես էր”³⁶: Գրիչը նոտրգրով ընդօրինակված իր Մայր Մաշտոցն ավարտում է 1751 թ. “Աւարտեցի ի կողմանս Յաւիսոյ, յերկիրն ը-Ռուսաց, յարքայանիստ քաղաքն Մանկտա Պիտրոբուրիս, յամի փրկութեան մերոյ ՌէՃԾԲ (1752), ներամսեանն յուլիսի 23, իսկ ըստ Հայոց թՎին ՌՃԲ (1715), ի յամսեանն Մարագա 13...Յարութիւն Պետրոսեան”³⁷:

Կիլիկյան շրջանում մեռնօրհների փակ կանոնը ի թիվս կաթողիկոսական այլ կանոնների սկսում է հանդես գալ նաև ընդհանուր Մաշտոցներում քահանայական ու եպիսկոպոսական կանոնների հետ:

Կիլիկյան այս խմբի ձեռագրերից իր բովանդակային հարստությամբ առանձնանում է Վենետիկի N 1173 ձեռագիրը: Այն ընդօրինակվել է 1345 թվականին Սսի եկեղեցում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջի սպասավորի՝ Գրիգոր եկեղեցապանի ընտիր գաղափար օրինակից. “Ի խնդրոյ շնորհագարդ եւ աստուածասէր ...տէր Յովաննիսի արհիեպիսկոպոսի, աթոռակալ Սրբոյ առաքելոյն Բարդղումէոսի” տեր Սարգիսի աշակերտ Գրիգոր դպիրը: Պարունակում է հայ և լատին ծիսակարգերից վերցված 103 կանոն: Գրիչ Գրիգորը ծաղկողն է նաև այս ձեռագրի, որն ունի բազմաթիվ կիսախորաններ ու ճակատագարդեր. “...ի թագաւորութեան Հայոց Կոստանդեա, ի հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ, ի յարքայանիստ մայրաքաղաքս ի Սիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկայի, որոյ Գունդուստապլի եկեղեցի անուանի”³⁸:

Այստեղ Մեռնօրհներին նվիրված հատուկ երկու նյութ կա, մեկը 334բ էջում է՝ “օրհնութիւն Մեռնի” (լուսանցքում “Մեռնաւրինէք”): Աղոթքն է “Երդմնեցուցանեմ զքեզ նիւթ ձիթոյ...”³⁹ և “Կանոն աւրինութեան Սրբոյ Մեռնին. այսպէս արասցեն” 353ա-ում նույնն է, ինչ Սսի Մայր Մաշտոցի կանոնը⁴⁰, բացի սրանցից նույնն են նաև “Այս են նիւթք և պէտք սրբալույս մեռնին” ստացման համար նախատեսվող նյութերը՝ պալասանի փայտից մինչև ճապուռ⁴¹:

Վենետիկում պահվող այս օրինակի նման Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 973 Մաշտոցը պետք է որ ընդօրինակված լինի Գրիգոր եկեղեցապանի օրինակից: Գրված է Պողոս արքեպիսկոպոս Եվդոկիացու պատվերով: Գրիչը, ժամանակն ու տեղն անհայտ են: Գրչական տվյալներից ելնելով՝ այն ընդօրինակված պետք է լինի XVI դարում, վարժ բոլորգրով, նկարագարդ է: Վենետիկյան օրինակի նման ունի կի-

³⁶ Անդ, ձեռ. N 1067, էջ 91ա:

³⁷ Անդ, 99բ:

³⁸ **Բ. Սարգիսյան**, Մայր ցուցակ ձեռագրաց ի Վենետիկ, հ. Գ, էջ 192:

³⁹ Անդ, էջ 176:

⁴⁰ Անդ, էջ 183-185:

⁴¹ Անդ, էջ 182-183:

սախտրան ու բազմաթիվ ճակատագարդեր, բուսական ու թռչնային լուսանցագարդեր: Պարունակում է 103 կանոն և Վենետիկի N 1173 ձեռագրի նման ավարտվում է Հայրապետների ցանկով, որը Գրիգոր Լուսավորչից հասնում է մինչև Մխիթար Գառնեցի: Բացակայում է նախագաղափարի հիշատակարանը, որը մկրատված է⁴²:

Վենետիկի N1173 Մաշտոցի ու Երևանի Պողոս Եվդոկիացու (ձեռN 973) օրինակից է սերում Հայ հռոմեական 59 կանոններից կազմված Մաշտոցը, որը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. N 1026): XIV դարում գրված մատյանում անհայտ են մնում գրչության հանգամանքները: Գրված է բոլորգրով, թղթի վրա, ունի ուրվագծային լուսանցագարդեր ու զարդագրեր: Պարունակում է եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական արարողակարգի կանոններ, բացակայում է միայն կաթողիկոս ձեռնադրելու կանոնը (թերթն ընկնելու պատճառով): Մեռնօրհների կանոնը մտնում է Կիլիկյան խմբի մեջ (273բ-277բ)⁴³:

Սսի Մայր Մաշտոցից են վերցված նաև Ամասիայում 1550-1551 թթ. Աստվածատուր դպրի ու Մինաս սարկավագի ընդօրինակության մեռնօրհների, կաթողիկոսի և եպիսկոպոսի ձեռնադրության կանոնները: Եպիսկոպոսական կանոնի սկզբում գրիչն ընդօրինակել է նաև 1311 թ. Կոստանդինի հրավիրած սինոդոսի վկայությունը (90ա): Բացի այս նյութերից Մաշտոցում կան նաև դոնապանի, սարկավագի, դպրի, քահանայի ձեռնադրության կանոնները:

Մաշտոցի ընդօրինակումը տևել է մեկ տարի երեք ամիս: Առաջին երկու կանոնները գրել է Մինաս սարկավագը “...ի թվին ՌԼԹ (1590), փետրվարի ԻԱ (21)”: Աստվածատուր դպիրն ու Մինաս սարկավագը, հաղթահարելով դժվարությունները “չար և դառն ժամանակիս ...զի որ ի ներքս հարկաց էաք, ոչ կարէաք ըստ իշխանութեամբ կալ”, կատարում են Պետրոս արքեպիսկոպոս Կարկառեցու պատվերը: Ձեռագիրն ավարտում են “...ի արքայանիստ մայրաքաղաքն ի յԱմասիայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ակոբայ եկեղեցոյն, ի թվականութեանս Հայոց ՌԻՄ (1591), ի մայիս ամսոյ ԺԱ (11) կատարեցաւ”⁴⁴:

Կաթողիկոսական կանոններ կան Սպահանում գրված 1651-1656 թթ. Աղամալի, Խաչատուրի և Հովհան Տաթևացու ընդօրինակված 74 կանոններ պարունակող Մաշտոցում: Ջաքարիա Քանաքեղոցին Հովհանավանքում սպասավորելիս մեծ ցանկություն է ունեցել ունենալու Մաշտոց Սևանցու կազմած այս ժողովածուն ու խնդրել է պարոն Խոջասարին “գտեալ գրովանդակն և ի մի վայր գուճարեալ ...գրել ի հալալ և յարդար վաստակաց իւրոց”⁴⁵: Կոստանդնուպոլսում բնակվող Խոջասար Բաբերթյացին կատարում է իր խոստումը ու Աղամալ և Խաչատուր գրիչներին Սպահանում հանձնարարում է հին և ընտիր օրինակներից գրել այն ու նվիրում է Արագածոտնի Հովհանավան-

⁴² Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց Օ. Եզանյան, Երևան, 2007, էջ 1535-1544: Մեռնօրհների կանոնը ձեռագրի 267բ-8բ, 287բ, 288ա-304բ էջերում: Այսուհետև Մայր ցուցակ Մատենադարանի, հ. Գ:

⁴³ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. N 1026:

⁴⁴ **Անուշավան վրդ. Դանիելյան**, Ցուցակ Անթիլիասի, էջ 474-475 /ձեռ. 167, էջ 26բ, 123ա/:

⁴⁵ Մայր ցուցակ Մատենադարանի, հ. Գ, էջ 1413, հմմտ. ձեռ. 953, էջ 495բ:

քին ի հիշատակ⁴⁶:

Ձեռագիրը նկարագարոյ է եկեղեցու հիմնարկեքի, ձեռնադրության, Քրիստոսի մկրտության, օրհնություն պսակի և քահանայաթաղի թեմատիկ նկարներով, բազմաթիվ ճակատագարդերով ու կիսախորաններով, որոնք արվել են Ս. Նիկողայոս վանքում Հայրապետ ծաղկողի ձեռքով ձեռագրի ընդօրինակման հետ միաժամանակ: Յբ է-ջի Հիմնարկեք նկարի տակ ծաղկողը գրում է “...աւարտեցի զտուրբ գիրքս Մաշտոց ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպոսին և ի թագաւորութեան պարսից Շահ [Ա.]պասին, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նիկողայոսի” (Յբ)⁴⁷:

Մեկ տարի անց Զաքարիա վարդապետի ցանկությամբ Հովհան քահանա Տաթևացին ձեռագրում ավելացնում է այլ կանոններ, որոնք նորից գրվում են Սպահանում. “...յամի հազարերորդի հարիւրորդի հնգիւ թուոց յաւելուածի (1656)...չոգանք ի Շօշ քաղաք, որ այժմ ասի Իսպահան...մեծաւ աշխատութեամբ ...ի տեղաց-տեղաց գումարեալ զբազում օրինակսն հաւաքեցանք ի մի...”: Մեծ դժվարությամբ հավաքված ու ձեռք բերված այս կանոնների թվում էին նաև եպիսկոպոսի, կաթողիկոսի, թագավորի ձեռնադրության ու Մյուռոնի օրհնության հնագույն կանոնները⁴⁸:

Մյուռոնի օրհնության հնագույն այս կանոններից շեղվում է XVIII դարի ընդօրինակությամբ մեզ հասած մի փոքրիկ ձեռագիր, որն ունի միայն “Կանոն Սրբալոյս մեռոն օրհնելոյ” կանոնը: Այն գրված է թղթի վրա, նոտրգրով: 23 թերթերում այս կանոնի երեք մասերն են. “Յաղագս պատրաստելոյ զնիւթ մեռոնի”, որն սկսվում է “Յառաջագոյն պարտք է պատրաստել և ժողովել զծաղկունս... (1բ -2ա) [Յորժամ հանդերձեալ լինին օրհնել զՍուրբ մեռոնն]՝ Յորժամ հանդերձեալ լինին օրհնել զՍուրբ մեռոնն, այսպէս առնեն . ի միում պատշաճաւոր աւուր... (2բ)” և “[Կ]անոն Սրբալոյս մեռոն օրհնելոյ (3ա-18ա)՝ [Յ]որժամ հանդերձեալ լինին օրհնել զմեռոնն աստուածագործ...”: Անթվական, գրիչն ու տեղն անհայտ այս կանոնն, ինչպէս տեսնում ենք, տարբերվում է մեզ հայտնի այս կանոնի երկու հին տարբերակներից ու արժանի է ուշադրության⁴⁹:

Միգուցե ավելի վաղ XVII դարում է մեռոնօրհնեքի կանոն մտել նաև “Վասն թափորի զՍրբալոյս Մեռոնի արարողութեան ըստ ծեսի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, ըզգուշութեամբ հաւաքեալ և կարգեալ ի բանասիրաց առ ի զարդ և ի փառս սրբոյ Միօնի գլխոյ եկեղեցեայց սրբոյ գահին Կիլիկիոյ: Նախ յերեկոյին սկզբան թափորի արարողութեան այսպէս կատարի” միավորը⁵⁰:

Հայոց Եկեղեցու ծիսական կարգ մտած այս ժողովածուն, որ գործածության մեջ է մտել Մաշտոց Եղիվարդեցու կաթողիկոս ձեռնադրվելուց հետո (897թ.), ինչպէս տեսնում ենք, հետագա դարերում ավելի է հարստացվել նոր նյութերով:

Կիլիկյան շրջանում ընդհանուր Մաշտոցից անջատվել են կաթողիկոսական կանոնները, կազմվել Կաթողիկոսական ձեռնադրության Մաշտոցներ ըստ պատվիրա-

⁴⁶ Անդ, էջ 1411, հմմտ. ձեռ. անդ, էջ 33բ:

⁴⁷ Անդ, էջ 1412, հմմտ. անդ, էջ 3բ, 133բ, 392բ:

⁴⁸ Անդ, էջ 1409, ԾԵ-ԾԹ կանոնները:

⁴⁹ Անդ, էջ 1775, հմմտ. ձեռ. N 1000, 1ա-18ա:

⁵⁰ **Անուշավան վրդ. Դանիելյան**, Յուզակ Անթիլիասի, էջ 96: Սկսում է այսպէս. “Յորժամ ելանէ ի Վեհարանէն զգեստեալ հանդերձ բազմութեամբ եպիսկոպոսաց...” (3ա-4ա):

տու կաթողիկոսի ցանկության՝ չորսական ու երեքական կանոններով: Երկու դեպքում էլ պարտադիր էր մեռնօրհներքի կանոնի առկայությունն իր երկու հին տարբերակներից որևէ մեկով: Կիլիկյան ընդհանուր Մաշտոցներում և դրանցից ընդօրինակված այլ ձեռագրերում, ի թիվս քահանայական կանոնների ու եպիսկոպոսական ձեռնադրության կանոների, թեև ոչ միշտ, բայց հանդիպում են միայն հայոց կաթողիկոսին վերապահված ու արարողակարգի մեջ մտնող կանոնները: Այդ կանոններից Մաշտոցներում ավելի հազվադեպ է հանդիպում կաթողիկոսական փակ կանոն համարվող մեռնօրհներքի կանոնը, այն էլ ընդօրինակվում է որպես մաս Մաշտոց Եղիվարդեցու ստեղծած Մաշտոց ծիսական ժողովածուի: